

Piotr Pieprzyca

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8833-3085>

e-mail: piotr.pieprzyca@uken.krakow.pl

O możliwości zastosowania wybranych narzędzi etnolingwistyki w analizie tekstu prawnego

On the possibility of using selected tools of ethnolinguistics in legal text analysis

Abstrakt

W niniejszym artykule autor rozważa możliwość zastosowania kilku wybranych narzędzi etnolingwistycznych w badaniach tekstów prawnych. Zaproponowana metoda ma umożliwić wydobycie społecznie wyznawanych wartości, które są w nich zakodowane. Akt normatywny tworzy prawnotekstowy obraz świata, czyli zespół sądów odnoszących się do norm i reguł postępowania w danym społeczeństwie, o charakterze antropocentrycznym, widziany z perspektywy prawodawcy. Zawarta w tekstach prawnych interpretacja pojęć mających istotne znaczenie prawne możliwa jest do ustalenia poprzez sformułowanie definicji prawnokognitywnej, obejmującej charakterystykę danego pojęcia i związane z tym reguły postępowania. Jej podstawową fasetą, wynikającą z funkcji tekstu prawnego jest deontyczność, czyli odnoszące się do pojęcia nakazy, zakazy i dozwolenia. Integralnymi składnikami tej definicji są stereotypy prawnojęzykowe, stanowiące konwencjonalne wyobrażenie przedmiotu w tekście prawnym. Stereotypy te mają charakter obrazów, wzorów i wyobrażeń ideologicznych; odmiany te mogą również współwystępować ze sobą. Ustalenie treści stereotypów prawnojęzykowych odbywa się poprzez całościową analizę aktu normatywnego, z uwzględnieniem wszelkiego rodzaju przepisów prawnych, odnoszących się do danego pojęcia.

Słowa kluczowe: jurslingwistyka, język prawny, etnolingwistyka, obraz świata w tekście prawnym, definicja kognitywna

Abstract

The article concerns the possibility of using several selected tools of ethnolinguistics in research on legal texts. The proposed method is to enable determination of society's values that are encoded in such texts. A normative act creates a legal-textual image of the world, i.e. a set of judgments relating to the norms and rules of conduct in a given society that are anthropocentric in nature, as seen from the perspective of the legislator. The interpretation of legally significant concepts which are found in legal texts can be determined by formulating a legal-cognitive definition that includes the characteristics

of a certain concept and rules of conduct related to it. Deonticity, i.e. obligations, prohibitions and permissions referring to the concept, resulting from the function of the legal text is the basic aspect of such a definition. It comprises also legal-linguistic stereotypes, which reflect the conventional image of a subject in the legal text. These stereotypes are images, patterns and ideological ideas, which may also co-occur with each other. The content of legal-linguistic stereotypes is determined through a comprehensive analysis of a normative act, considering all types of legal provisions concerning a given concept.

Keywords: legal linguistics, legal language, ethnolinguistics, linguistic image of the world in the legal text, cognitive definition

1. Wstęp

Na gruncie polskiego językoznawstwa autorzy prowadzący badania etnolingwistyczne, zmierzające do rekonstrukcji językowego obrazu świata, początkowo koncentrowali się przede wszystkim na języku ludowym (Bartmiński 2002: 29). W późniejszym czasie metodologię tę zaczęto stosować również do analizy języka ogólnego¹, utworów literackich², użytkowych³ i wielu innych, nie wyłączając perspektywy porównawczej⁴. Wydaje się zatem, że skoro narzędzia etnolingwistyki są tak licznie używane do różnorodnego materiału badawczego – co wskazywać może na ich uniwersalny charakter – to z powodzeniem można je wykorzystać do opisu języka stosowanego w aktach normatywnych. Niniejszy tekst ma na celu wykazanie, że metodologia lubelskiej etnolingwistyki posiada odpowiednie instrumenty do przeprowadzenia analizy tekstów prawnych⁵ i przy pewnych zabiegach adaptacyjnych możliwe jest odtworzenie zawartego w nich obrazu świata. Rezultaty takiej pracy badawczej mogą z kolei mieć istotne znaczenie nie tylko dla językoznawców, ale również dla prawników i kulturoznawców.

2. Etnolingwistyka w służbie juryslingwistyki

Na koncepcję językowego obrazu świata, stanowiącą rdzeń etnolingwistyki, składa się, zdaniem Jerzego Bartmińskiego, kilkanaście fundamentalnych pojęć „przydatnych do opisu języka w jego różnych aspektach i społecznych

¹ Np. Mikołajczuk (1996); Bielińska-Gardziel (2009).

² Np. Abramowicz (1989); Pieciul-Karmińska (2018).

³ Np. Bielińska-Gardziel (2003); Nowak, Olejnik (2001).

⁴ Np. Abramowicz, Bartmiński (1996); Bartmiński, Sandomirskaja, Telija (1999).

⁵ Pod pojęciem „tekst prawny” w niniejszym tekście rozumiem tekst sformułowany w języku prawnym w znaczeniu zaproponowanym przez Bronisława Wróblewskiego (1948) – są to zatem wszelkiego rodzaju akty normatywne: ustawy, rozporządzenia itp.

manifestacjach” (Bartmiński 2008: 23), stanowiących zarazem jej instrumentarium pojęciowe; narzędzia te były przez wielu badaczy rozwijane i uzupełniane. Warto zastanowić się teraz, jakie efekty może przynieść zastosowanie niektórych z nich do analizy tekstów normatywnych, czyli jednego z głównych przedmiotów badań juryslingwistycznych. W niniejszym tekście skoncentrowano się jedynie na wybranych elementach tej metody – analiza dotyczyć będzie pojęć: *tekstowy obraz świata* (jako odmiana *językowego obrazu świata*), *definicja kognitywna* i *stereotyp językowy*. Właściwe zaadaptowanie tych trzech podstawowych instrumentów badawczych może, moim zdaniem, umożliwić odkrycie zakodowanych w tekście prawnym wartości i tym samym bliżej poznać kulturę społeczeństwa, w którym te akty obowiązują. W związku z tym, że akty normatywne – poza obrazem językowym – tworzą również rzeczywistość prawną, w terminach tych proponuję dodać morfem *prawno-* dla ukazania ich szczególnego charakteru – uzyskane w ten sposób pojęcia to: *prawnotekstowy obraz świata*, *definicja prawnokognitywna* i *stereotyp prawnojęzykowy*.

2.1. Prawnotekstowy obraz świata

W polskiej literaturze językoznawczej sformułowano wiele definicji językowego obrazu świata – jak wskazuje Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, pojęcie to może być traktowane w sposób przedmiotowy – jako „obraz odbity w języku (Pisarek), zbiór prawidłowości (Tokarski), struktura zakrzepła w języku (Grzegorzczkowska)” lub podmiotowy – „jako zespół (czyichś) sądów o świecie (Bartmiński, Tokarski), (czyjś) sposób ujmowania rzeczywistości (Anusiewicz), czyjaś wiedza o rzeczywistości (Maćkiewicz), interpretacja rzeczywistości (Bartmiński) lub dynamiczna narracja (Filar)” (Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 107). Mając na uwadze, że prawo stanowi system wartości danego społeczeństwa, który zakodowany jest przede wszystkim w różnego rodzaju tekstach prawnych, rekonstrukcja obrazu świata w nich zawartego będzie miała na celu przede wszystkim odtworzenie tych wartości – taka optyka wymusza wybór definicji o charakterze podmiotowym. Spośród podanych wyżej propozycji w niniejszym tekście zostanie przyjęta najbardziej rozpowszechniona w polskiej literaturze definicja twórcy lubelskiej szkoły etnolingwistyki J. Bartmińskiego, zgodnie z którą językowy obraz świata jest „zawartą w języku interpretacją rzeczywistości dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie, o ludziach, rzeczach, zdarzeniach” (Bartmiński 2010: 158).

W badaniach etnolingwistycznych co do zasady wykorzystywane są trzy rodzaje danych: systemowe (np. definicje słownikowe, etymologie, derywaty), wywołane (badania ankietowe) i tekstowe (korpusy językowe); niekiedy badacze wykorzystują do analizy wszystkie te trzy źródła równocześnie⁶. W związku z tym, że postulatem zawartym w niniejszej pracy jest odtworzenie obrazu świata zawartego przez prawodawcę w aktach normatywnych, podstawowym źródłem danych będzie w tym przypadku akt prawny. Obraz świata w nim zakodowany stanowi odmianę tekstowego obrazu świata. **Prawnotekstowy obraz świata** jest zatem dokonana przez prawodawcę interpretacją rzeczywistości, na którą składa się zespół sądów dotyczących norm i reguł postępowania w społeczeństwie. Tekstowy obraz świata może zawierać się w bazowym, ogólnym językowym obrazie świata, powtarzając czy też egzemplifikując systemowe jego składniki, jednak może też „kreować nowe sposoby postrzegania rzeczywistości, dokonywać reinterpretacji systemowo powtarzalnych kategoryzacji i wartościowań” (Tokarski 2016: 33); zastrzeżenie to dotyczy również aktów normatywnych.

W badaniach z zakresu etnolingwistyki często podkreśla się, że językowy obraz świata jest naiwny, tj. antropocentryczny, odpowiadający jego potrzebom i mierzony jego miarą (Bartmiński 2006: 14). Podobne tendencje można zauważyć również w tekstach prawnych i to nie tylko tych, które dotyczą regulacji stosunków międzyludzkich, lecz również tych, które dotyczą relacji między człowiekiem i światem przyrody. Dobrym przykładem jest tu ustawa o ochronie zwierząt, która dokonuje kategoryzacji tych istot na podstawie funkcji, jakie spełniają w świecie człowieka (na co wskazują stosowane w niej kolokacje *zwierzęta domowe*, *zwierzęta gospodarskie* itp., o czym będzie jeszcze mowa poniżej). Dla potrzeb prawnych w aktach normatywnych tworzone są definicje legalne, niejednokrotnie odbiegające znaczeniowo od definicji ogólnych lub też pokrywające się z nimi jedynie częściowo⁷. Jak stwierdzają Małgorzata Gębka-Wolak i Andrzej Moroz:

zgodnie z powszechnie akceptowaną zasadą ustanawianie relacji pomiędzy formalną a znaczeniową stroną znaku językowego jest procesem długotrwałym i niepodlegającym

⁶ Np. *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Red. J. Bartmiński. T. 1–5 (2015).

⁷ Przykładowo, zgodnie z definicją zawartą w *Słowniku języka polskiego PWN*, dokumentem jest: 1. pismo urzędowe; 2. dowód stwierdzający czyjaś tożsamość, np. dowód osobisty, legitymacja; 3. materiał, przedmiot mający wartość dowodową lub informacyjną; 4. potocznie: film dokumentalny; 5. w informatyce: logicznie spójna porcja informacji przetwarzana w systemie komputerowym, <<https://sjp.pwn.pl/sjp/dokument%3B2555296.html>>, dostęp: 16.06.2024, podczas gdy w Kodeksie karnym dokumentem jest „każdy przedmiot lub inny zapisany nośnik informacji, z którym jest związane określone prawo, albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne” (art. 115 § 14 k.k.).

zasadniczo „woli jednostki” [...] w odmianach specjalistycznych relacja ta podlega kontroli ze strony użytkownika (Gębka-Wolak, Moroz 2019: 67).

Zjawisko to jest szczególnie widoczne w przypadku tekstów prawnych, w których prawodawca może wielokrotnie zmieniać (i nierzadko zmienia) definicje użytych w nich pojęć.

W związku z tym, że funkcje i obszar regulacji każdego tekstu normatywnego są inne, definicje prawne w tym samym systemie prawnym mogą dodatkowo różnić się między sobą⁸. Prawodawca tworzy zatem znaczenia słów dla swoich potrzeb, pomijając częściowo w wielu przypadkach ich znaczenie w języku ogólnym lub potocznym. Użytkowy charakter definicji prawnych potwierdza również fakt, że poprzez nowelizacje ustaw ustawodawca dokonuje zmian ich treści, wskutek czego znaczenie tych definicji jest rozszerzane lub zawężane⁹.

2.2. Definicja prawnokognitywna

Na potrzeby badań etnolingwistycznych stworzono pojęcie tzw. definicji kognitywnej, nieodpowiadającej znaczeniu abstrakcyjnemu i obiektywnemu, lecz mającej charakter subiektywny, ujmującej to, „co ludzie rozumieją pod określonymi słowami, jakie treści (cechy, wartości) mają na myśli, tworząc sobie mentalne wyobrażenie przedmiotu” (Bartmiński 2008: 25). Warto dodać, że „definicja kognitywna za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” (Bartmiński 2006: 42). Definicje kognitywne niekiedy znacznie odbiegają od definicji leksykograficznych, ich celem jest bowiem przede wszystkim wydobycie zdeterminowanej kulturowo interpretacji świata (Bartmiński 2006: 45). Zdania definiujące są uporządkowane według

⁸ Przykładowo, termin *osoba bliska* w ustawie o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta oznacza „małżonka, krewnego do drugiego stopnia lub powinowatego do drugiego stopnia w linii prostej, przedstawiciela ustawowego, osobę pozostającą we wspólnym pożyciu lub osobę wskazaną przez pacjenta” (art. 3 ust. 1 pkt 2 tej ustawy), podczas gdy w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego osobą bliską jest zstępny, wstępny, rodzeństwo, dzieci rodzeństwa, rodzeństwo rodziców, małżonek, rodzice małżonka, osoby przysposabiające i przysposobione, ojczym, macocha i pasierb. Jest to przykład tzw. polisemii wewnętrznej w języku prawnym. Natomiast w języku ogólnym „osoba bliska” ma charakter znacznie bardziej subiektywny.

⁹ Przykładowo, ustawą o zmianie ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego oraz niektórych innych ustaw dokonano nowelizacji ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego, dodając do kręgu osób bliskich również rodzeństwo rodziców oraz pasierbów.

określonych kategorii – tzw. faset, których dobór zależy od typów haseł (Bartmiński 2006: 50). Warto w tym miejscu zastanowić się, jakie fasety mogłyby zostać zastosowane dla definicji stworzonych na podstawie tekstów prawnych. Wydaje się, że ze względu na ich charakterystykę i funkcję jedną z podstawowych faset będzie deontyczność, czyli związane z danym hasłem nakazy, zakazy i dozwolenia (Pieprzyca 2024). Proporcja pomiędzy tymi trzema wymiarami modalności deontycznej zależy będzie od aktu prawnego, w którym dane hasło występuje – w przepisach o charakterze prawnokarnym przeważać będą regulacje dotyczące zakazów, podczas gdy w aktach cywilnoprawnych pojawiać się będzie znacznie więcej dozwoleń, które mogą „dopuszczać określone zachowania lub wyrażać kompetencje do wykonania określonych czynności” (Nowak-Korcz 2013: 85). Możliwe są również sytuacje, gdy dany tekst prawny zawierać będzie przepisy odwołujące się do wszystkich trzech wymiarów modalności deontycznej.

Na podstawie ustawy o ochronie zwierząt dla pojęcia ZWIERZĘ można przykładowo utworzyć następujące fasety deontyczne:

[nakaz]

- człowiek jest zwierzęciu winien poszanowanie, ochronę i opiekę,
- zwierzętom wykorzystywanym do celów rozrywkowych, widowiskowych, filmowych, sportowych i specjalnych należy zapewnić opiekę weterynaryjną,
- każde zwierzę należy traktować w sposób humanitarny.

[zakaz]

- zwierzę nie może być zabijane ani uśmiercane niezgodnie z zasadami wymienionymi w ustawie,
- nie można znęcać się nad zwierzętami,
- nie można importować zwierząt z naruszeniem przepisów ustawy,
- nie można zwierząt przeciążać, używać do pracy zwierząt chorych lub niedożywionych,
- nie można stosować wobec zwierząt farmakologicznych i mechanicznych metod i środków dopingujących,
- nie można wykorzystywać zwierząt w widowiskach i sportach noszących znamiona okrucieństwa,
- nie można zmuszać zwierząt do wykonywania czynności, które powodują ból lub są sprzeczne z ich naturą.

[dozwolenia]

- zwierzę może być odebrane właścicielowi lub opiekunowi na podstawie decyzji wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w przypadku znęcania się nad nim, itd.

Oprócz kategorii charakterystycznych dla języka prawnego, możliwe jest stworzenie faset wyprofilowanych pod konkretny akt normatywny, dostosowanych do materii prawnej, którą dany tekst reguluje. I tak, głównym tematem analizowanej ustawy o ochronie zwierząt jest relacja pomiędzy człowiekiem i zwierzęciem oraz miejsce zwierząt w polskim społeczeństwie. W efekcie można wyróżnić kolejny aspekt definicji, zbliżony do fasety [zastosowanie, użytek, narzędzie], stosowanej w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* pod redakcją J. Bartmińskiego (1996) – będzie to [relacja z człowiekiem i funkcje], gdzie wyszczególnione zostaną funkcje tych istot w świecie ludzkim i sposób ich wykorzystania:

[relacja z człowiekiem i funkcje]

- *zwierzę domowe, laboratoryjne, gospodarskie, zwierzę wykorzystywane do celów rozrywkowych, widowiskowych, filmowych, sportowych, specjalnych, w opozycji do których wyróżnić można zwierzę wolno żyjące (dzikie) – zdefiniowane w art. 4 pkt 21 tej ustawy jako zwierzę nieudomowione, żyjące w warunkach niezależnych od człowieka.*

W proponowanym modelu definicji, poza charakterystycznymi dla tekstu prawnego fasetami, możliwe jest również zastosowanie kategorii ogólnych, znanych ze wspomnianego wyżej *Słownika stereotypów i symboli ludowych*, takich jak:

[Hiperonim]

Istota żyjąca, zdolna do odczuwania cierpienia.

[Opozycje]

Zwierzę — rzecz¹⁰, zwierzę — człowiek.

Obie fasety mają doniosłą funkcję w tekście prawnym. Pierwsza z nich przyporządkowuje bowiem pojęcie do określonej kategorii prawnej, która regulowana jest określonymi przepisami, mogącymi uzupełniać tekstowy obraz danego pojęcia. Opozycja zaś służy skontrastowaniu analizowanego pojęcia względem drugiego i tym samym wyłączeniu stosowania określonych przepisów prawnych, lub też wyjątkowo – jak ma to miejsce w przypadku pojęcia ZWIERZĘ w ustawie o ochronie zwierząt – podkreśleniu ich odrębnego statusu pomimo stosowania do nich w znacznej mierze tych samych przepisów, co przeciwstawiany mu obiekt (tj. *rzecz*).

Tak utworzoną definicję pojęcia, stworzoną przy użyciu metod stosowanych w etnolingwistyce, powstałą na podstawie przepisów danego tekstu

¹⁰ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że wprawdzie ustawa o ochronie zwierząt wprowadza wyraźną opozycję zwierzę – rzecz poprzez przepis art. 1 ust. 1 („Zwierzę [...] nie jest rzeczą”). Jednak chwilę później, w ust. 2 tego artykułu, stwierdza zarazem, że „w sprawach nieuregulowanych w ustawie do zwierząt stosuje się odpowiednio przepisy dotyczące rzeczy”.

prawnego, nazwałem **definicją prawnokognitywną** (Pieprzyca 2024). Od definicji legalnej będzie ją różnić fakt, że bierze pod uwagę nie tylko to, co ustawodawca zawarł bezpośrednio w definiensie konkretnego przepisu prawnego, lecz również to, co wynika z innych jego wypowiedzi (przepisów). Tym samym uwzględnia ona etnolingwistyczny postulat, aby nie zawęzić definiensa do „koniecznych i wystarczających składników znaczeniowych, które mają funkcję dystynktywną” (Bartmiński 2006: 47). Treść tego typu definicji kierowana jest do obywateli za pośrednictwem przepisów prawnych, zaś zadaniem badacza jest dokonanie rekonstrukcji danego pojęcia w jak najpełniejszym zakresie.

To, co łączy definicję kognitywną, stosowaną w etnolingwistyce, z proponowaną tu definicją prawnokognitywną, jest fakt, że jedna i druga nie ma charakteru scjentyistycznego, choć zbieżność ta wynika z całkiem różnych przyczyn. Podczas gdy ta pierwsza ma odtworzyć istniejącą już zbiorową świadomość użytkowników języka na temat konkretnego pojęcia, to druga dąży do rekonstrukcji obrazu tego pojęcia, który ustawodawca narzuca społeczeństwu. Przykładowo, w ustawie o ochronie zwierząt znajduje się przepis stwierdzający, że ustawa reguluje postępowanie ze zwierzętami kręgowymi. Zawężono zatem – poprzez art. 2 ust. 1 tej ustawy – zakres pojęcia ZWIERZĘ tylko do określonej kategorii, w wyniku czego *zwierzę* i *kręgowiec* na gruncie tej ustawy są równoważne znaczeniowo, co niewątpliwie jest sprzeczne z wiedzą naukową i definicją słownikową, jednak najwyraźniej ma uzasadnienie jurydyczne. Tekst prawny kreuje zatem obraz świata odmienny względem potocznego lub naukowego. Wiedza na temat obrazu świata w tekstach normatywnych przyswajana jest w procesie nabywania świadomości prawnej przez członków społeczeństwa, tak jak wiedza na temat potocznego obrazu świata nabywana jest w procesie przyswajania języka i socjalizacji. Jeden i drugi obraz jest więc z góry narzucany – bądź przez grupę, społeczność, bądź przez prawodawcę.

Warto zwrócić również uwagę na to, że językowy obraz danego pojęcia „wydobyty” z tekstu prawnego niekoniecznie musi być zbieżny z wyobrażeniami utrwalonymi w potocznym obrazie świata. W powyższej ustawie ZWIERZĘ jest istotą żywą, która powinna być odpowiednio traktowana przez człowieka. Przeprowadzone analizy językowego obrazu zwierząt we frazeologii animalistycznej (Piasecka 2021; Kielak 2020), jak również w znaczeniu metaforycznym (Tokarski 1999) prowadzą do odmiennych wniosków – zwierzęta są traktowane jako istoty mające służyć ludziom, konotujące cechy w przeważającej mierze negatywne i postrzegane przez pryzmat ich przyszłego przeznaczenia.

Definicja kognitywna, stosowana na gruncie etnolingwistyki, przybiera postać sądu o przedmiocie w formie zdania lub jego tekstowego ekwiwalentu (Bartmiński 2006: 49). Podobnie rzecz się ma w przypadku definicji prawnokognitywnej, skonstruowanej na podstawie wypowiedzi dyrektywalnych. Zdania te będą miały swoje źródło w przepisach prawnych, w których dany przedmiot hasłowo się pojawia i które tym samym stanowią część dokumentacyjną definicji.

Obok wspomnianych już podobieństw pomiędzy definicją kognitywną a prawnokognitywną można jednak zauważyć pewne różnice. Uzasadniając zastosowanie przymiotnika „kognitywna”, J. Bartmiński (2006: 42) wskazał dwa zasadnicze powody: po pierwsze – charakter poznawczy tej definicji, co przejawia się w uwzględnianiu w jej treści sposobu percepcji obiektu przez użytkownika języka, po drugie – nawiązanie do nurtu lingwistyki kognitywnej, zajmującej się kwestiami ludzkiej („naturalnej”) kategoryzacji zjawisk świata. W przypadku definicji prawnokognitywnej użycie tego morfemu ma natomiast na celu przede wszystkim nawiązanie do struktury tej definicji, tzn. jej fasetowego uporządkowania oraz opisowego charakteru, tj. nieograniczania się wyłącznie do cech dystynktywnych. Ponadto w przypadku definicji prawnokognitywnej można mówić raczej o sposobie percepcji pojęcia przez nadawcę, tj. prawodawcę.

Ze względu na polisemiczność wewnętrzną języka prawnego i odrębność tematyczną możliwa wydaje się sytuacja, że to samo pojęcie w ramach jednego systemu prawnego będzie miało różne definicje prawnokognitywne w zależności od wybranej gałęzi prawa. Zwrócił na to uwagę Tomasz Gizbert-Studnicki, stwierdzając, że „swoiste obrazy świata związane są z poszczególnymi gałęziami prawa. Teksty należące do różnych gałęzi w odmienny sposób kategoryzują te same dane doświadczenia oraz niejednokrotnie nadają im odmiennie kwalifikacje” (Gizbert Studnicki 1992: 161). Przykładem jest chociażby wspomniane wyżej pojęcie ZWIERZĘ, którego obraz w ustawie o ochronie zwierząt jest całkiem inny niż w Kodeksie cywilnym (zob. Pieprzyca 2024). Przedmiot regulacji prawnej narzuca zatem odpowiednie profilowanie pojęć.

Jak już zauważono, część pojęć – terminów prawnych jest eksplicytnie zdefiniowana w aktach normatywnych. W takim przypadku oczywiście definicja prawna stanowić będzie część definicji prawnokognitywnej, nie wyczerpując jej jednak. Ta druga stanowi bowiem pełniejszy obraz tego pojęcia widziany z perspektywy podmiotu – prawodawcy, zbudowany nie tylko na samym przepisie definiującym, lecz również uwzględniający inne użycia tego pojęcia w tekście prawnym.

Definicja prawnokognitywna to nie tylko zwięzła synteza regulacji prawnych odnoszących się do danego pojęcia, lecz również źródło poznania w mniejszym lub większym zakresie kultury danego społeczeństwa. Nawet na podstawie wyżej podanego zarysu definicji pojęcia ZWIERZĘ możemy odtworzyć wiele reguł postępowania, wyznawanych współcześnie w polskim społeczeństwie, chociażby brak akceptacji dla znęcania się nad zwierzętami, czy też dla okrutnego ich traktowania. Schemat docierania do zjawisk kulturowych w przypadku tego typu analizy wyglądać zatem będzie następująco:

Schemat 1. Etapy etnolingwistycznej analizy tekstu prawnego

W opozycji do tradycyjnych schematów nurtu lingwistyki kulturowej i etnolingwistyki, operujących kategoriami *język – kultura* lub ewentualnie: *język – kultura – człowiek* w różnych konfiguracjach, w etnolingwistycznej analizie aktu normatywnego pojawia się trzeci element – *prawo* – jako ogniwo pośrednie, łączące dwa pozostałe, czyli język i kulturę.

Punktem stycznym pomiędzy językowym obrazem świata a prawem są wartości – jedno i drugie zawiera bowiem pewien system wartości; w przypadku prawa można go zrekonstruować na podstawie analizy przepisów prawnych. Jak już wspomnieliśmy, w aktach normatywnych wartościowanie oscyluje wokół pojęć: *nakaz – zakaz – dozwoleń*, które z kolei w językoznawstwie traktuje się jako integralne składniki zjawiska modalności deontycznej. Stosowane przez ustawodawcę wykładniki językowe, np. czasowniki *powinien, jest zobowiązany* (nakaz), *nie może* (zakaz), struktura *móc + bezokolicznik* (dozwoleń) i struktury gramatyczne, np. czas terażniejszy służący do wyrażania nakazu (Nowak-Korcz 2013: 89) – są nośnikami informacji, co w danej społeczności jest akceptowalne, a co nie, a zatem wyrażenia te mają wartość aksjologiczną. Definicja prawnokognitywna ma na celu ukazanie wyznawanego w społeczeństwie systemu wartości.

2.3. Stereotyp prawn językowy

W etnolingwistyce stereotypy określone zostały jako „determinowane subiektywnie wyobrażenia przedmiotów i zdarzeń, [które] obejmują zarówno ich cechy opisowe, jak i wartościujące, a także są rezultatem interpretacji rzeczywistości w ramach społecznych modeli poznawczych” (Bartmiński 2008: 24). **Stereotyp prawn językowy** jest zaś typowym

wyobrażeniem przedmiotu, jaki wynika z treści danego aktu normatywnego. Przypuszczać można, że w przypadku tekstów prawnych stereotypy językowe częściej dotyczyć będą funkcji danego desygnatu w społeczeństwie niż np. jego wyglądu zewnętrznego. Przy ustalaniu, co jest stereotypem, a co nie, należy wziąć pod uwagę zarówno treść przepisów prawnych, w szczególności definicji legalnych (jeśli występują w tekście), jak i wszelkie inne użycia danego hasła w akcie normatywnym. Dla wspomnianego już pojęcia ZWIERZĘ najważniejszą cechą wynikającą z ustawy o ochronie zwierząt będzie funkcja służenia człowiekowi do najrozmaitszych celów, podporządkowanie człowiekowi. Właściwość tę możemy przypisać nawet do zwierząt wolno żyjących (dzikich) – kolokacja ta pojawia się w analizowanej ustawie głównie w kontekście pozyskiwania w celu preparowania ich zwłok (art. 22 ustawy o ochronie zwierząt).

Stereotypy prawnojęzykowe, jak i cała definicja kognitywna mogą być odtworzone nie tylko na podstawie przepisów, w których dane pojęcie się pojawia, lecz przy wykorzystaniu całego tekstu normatywnego, z uwzględnieniem jego systematyki. Źródłem danych do analizy będą zatem również: tytuł aktu normatywnego i poszczególnych rozdziałów, a także inne przepisy prawne odnoszące się do danego pojęcia, szczególnie wtedy, gdy pojęcie to jest zawarte w nazwie danej jednostki systematyzacyjnej. W przypadku pojęcia WŁADZA RODZICIELSKA w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym źródłem danych będą zarówno konkretne przepisy, których częścią jest wyrażenie *władza rodzicielska*, jak również wszystkie inne, które zawarte są w oddziale 2 – Władza rodzicielska (rozdział II dział 1A tego kodeksu).

Przy ustalaniu cech stereotypu wskazane jest ponadto uwzględnianie nie tylko przepisów konkretnych, zawierających dyspozycję normy, lecz również: 1) przepisów odsyłających, czyli wskazujących, w jakim przepisie lub akcie normatywnym zostały zawarte poszukiwane wzory zachowania¹¹, 2) przepisów blankietowych, zawierających kompetencję danego organu państwa do stanowienia prawa (Chauvin, Stawecki, Winczorek 2021: 127)¹² – w obu przypadkach wraz z przepisami lub aktami prawnymi, do których owe przepisy się odnoszą.

¹¹ Przykładem jest chociażby pojęcie nieruchomości rolnej na gruncie wspomnianej wyżej Ustawy z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, w której definicja tego pojęcia odsyła do Kodeksu cywilnego (art. 2 pkt 2 tej ustawy).

¹² Przykładowo, przy tworzeniu definicji prawnokognitywnej pojęcia rolnik indywidualny w rozumieniu Ustawy z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego należy wziąć pod uwagę nie tylko definicję legalną, zawartą w art. 6 ust. 1 tej ustawy, lecz również m.in. art. 7 ust. 8 i wydane na podstawie tego przepisu Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie kwalifikacji rolniczych posiadanych przez osoby wykonujące działalność rolniczą.

Typologizacja stereotypów językowych stosowana przez J. Bartmińskiego (2009: 92–93) obejmuje cztery podstawowe odmiany, tworzące różne ramy metatekstowe. Obrazy to stereotypy odwołujące się do cech realnych, zawierające się w ramie „taki, jaki jest”. Wzory, czyli cechy wymagane od obiektu, osadzone są w ramie „taki, jaki być powinien”. Oba te warianty odwołują się do różnego stopnia modalności asertorycznej (realny / idealny). Kolejne dwa zaś wymykają się tym kryteriom: wyobrażenia mitologiczne odnoszą się do kulturowo-językowych wyobrażeń istot mitologicznych i opisują przedmiot „taki, jaki może być”, zaś wyobrażenia ideologiczne – „taki, jaki może być i jaki być powinien” i dotyczą językowo-kulturowych wyobrażeń sytuacji społecznych, postaw i zachowań człowieka. Warto w tym miejscu zastanowić się, w jakich wariantach mogą występować stereotypy prawnojęzykowe.

Już na podstawie powyższych rozważań można stwierdzić, że akty normatywne tworzą obrazy, odwołujące się bezpośrednio do rzeczywistości – w przypadku pojęcia ZWIERZĘ, w powołanej ustawie o ochronie zwierząt jest to istota żyjąca, zdolna do odczuwania cierpienia. Obrazy będą również właściwe dla definicji legalnych. Przykładem jest pojęcie ROLNIK INDYWIDUALNY na gruncie art. 6 ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego – jest to osoba, która prowadzi osobiście gospodarstwo rolne, posiada odpowiednie kwalifikacje rolnicze itp. Pojęcie NIEWOLNICTWO zgodnie z definicją zawartą w art. 115 § 22 Kodeksu karnego wiąże się natomiast z traktowaniem człowieka jako przedmiot własności.

Jeśli przyjmiemy, że prymarną funkcją prawa jest tworzenie norm, czyli reguł postępowania, to bez wątpienia konsekwencją tego jest funkcjonowanie w tekście prawnym kolejnego wariantu stereotypów – wzorów. Za przykład posłużyć tu mogą chociażby tzw. ustawy korporacyjne, tworzące pozytywne stereotypy wzorcowych przedstawicieli zawodów prawniczych. Zgodnie z art. 11 pkt 2 ustawy – Prawo o notariacie, na notariusza może być powołana osoba, która jest nieskazitelnego charakteru, innymi słowy – cechą prawdziwego NOTARIUSZA jest nieskazitelný charakter. Z kolei zgodnie z art. 3 ust. 2 ustawy o radcach prawnych radca prawny wykonuje zawód ze starannością wynikającą z wiedzy prawniczej oraz zasad etyki radcy prawnego, z czego wynika, że prawdziwy RADCA PRAWNY jest przede wszystkim staranny. Przykładem z innej gałęzi prawa może być dyspozycja art. 23 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, zgodnie z którym prawdziwy MAŁŻONEK jest wierny i pomaga drugiemu małżonkowi.

Wyobrażenia mitologiczne nie są przedmiotem regulacji prawnych w aktach normatywnych, natomiast wyobrażenia ideologiczne są w nich niewątpliwie zakodowane, szczególnie jeśli chodzi o akty najwyższej rangi, zawierające podstawowe zasady ustroju państwa. Na podstawie przeprowadzonej

przeze mnie analizy preambuł konstytucji państw europejskich (Pieprzyca 2017: 58) można stwierdzić, że na stereotyp pojęcia PAŃSTWO w większości tych krajów składa się przede wszystkim kierowanie się zasadami demokracji. Stereotypy ideologiczne mogą być również zawarte w aktach o niższej randze. Przykładowo, w art. 3 Kodeksu karnego w odniesieniu do pojęcia KARA widoczna jest zasada humanitaryzmu – przepis ten stanowi bowiem, że „kary oraz inne środki przewidziane w tym kodeksie stosuje się z uwzględnieniem zasad humanitaryzmu, w szczególności z poszanowaniem godności człowieka”.

Odmiany stereotypów zawarte w aktach normatywnych mogą również – podobnie jak w języku ogólnym – współwystępować ze sobą. Przykładowo, WŁADZA RODZICIELSKA jest pojęciem, na które składa się zarówno obraz, gdyż zgodnie z Kodeksem rodzinnym i opiekuńczym przysługuje ona co do zasady obojgu rodzicom (art. 93 tego kodeksu), jak również wzór, gdyż obejmuje „obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz do wychowania dziecka, z poszanowaniem jego godności i praw” (art. 95 tego kodeksu).

3. Konkluzja i perspektywy badawcze

Przed dokonaniem podsumowania należy zaznaczyć, że zaproponowana metoda ma pewne ograniczenie. Prowadzenie badań etnolingwistycznych w tekstach legislacyjnych jest niewątpliwie najbardziej skuteczne w przypadku pojęć o znacznej doniosłości prawnej, co skutkuje dużą liczbą wystąpień i różnorodnymi kontekstami, natomiast przynosi mniej zadowalające rezultaty w przypadku niewielkiej liczby wystąpień hasłowanego pojęcia w materiale dokumentacyjnym.

Poczynione wyżej spostrzeżenia dotyczące stosowania metod etnolingwistyki w tekście prawnym prowadzą do następujących konkluzji:

- 1) możliwe jest wykorzystanie wybranych narzędzi etnolingwistycznych do analizy tekstów normatywnych, dzięki której możliwa jest rekonstrukcja prawnotekstowego obrazu świata,
- 2) prawnotekstowy obraz świata w aktach normatywnych jest projekcją przekonań i zamierzeń ustawodawcy (lub innego organu tworzącego tekst prawny), uwarunkowanych prawnie, historycznie, społecznie, kulturowo i politycznie,
- 3) na potrzeby opisu prawnotekstowego obrazu świata mogą być tworzone tzw. definicje prawnokognitywne, obejmujące cechy danego pojęcia i związane z nim reguły postępowania, wyrażone w formie nakazów, zakazów i dozwoleń,

- 4) w związku z tym jedną z najważniejszych faset tworzących tę definicję, specyficzną dla aktów normatywnych jest deontyczność; ponadto w opisie prawn językowego obrazu świata możliwe jest stosowanie faset o charakterze ogólnym, jak i innych, dostosowanych do treści konkretnego aktu prawnego lub dziedziny prawa,
- 5) akty normatywne zawierają stereotypy prawn językowe, mające charakter obrazów, wzorów i wyobrażeń ideologicznych.

Niniejsza propozycja adaptacji wybranych narzędzi metodologii etnolingwistyki do aktów normatywnych została przedstawiona jedynie w ogólnym zarysie i z całą pewnością wymaga dalszych studiów, które pomogą ją udoskonalić i zwiększyć jej funkcjonalność. Wiele innych istotnych dla tej metody pojęć (choćby *profilowanie*, *rama doświadczeniowa*, *typ racjonalności* czy też *scena*) nie zostało w niniejszym tekście uwzględnionych i niewątpliwie wymaga dodatkowej refleksji w kontekście ich wykorzystania dla celów opisu obrazu świata w tekście prawnym. Interesujące wyniki mogą dać również badania porównawcze, w których przedmiotem analizy będzie to samo pojęcie w różnych systemach prawnych i różnych paradygmatach językowo-kulturowych. Dostosowanie opisanych w niniejszym tekście etnolingwistycznych narzędzi dla potrzeb juryslingwistyki może z pewnością otworzyć nowe perspektywy badawcze zarówno w wymiarze teoretycznym, odnoszącym się do samej metodologii, jak i praktycznym, poprzez rekonstrukcję obrazu pojęć fundamentalnych dla prawa, społeczeństwa i kultury.

Na koniec warto zaznaczyć, że niniejsza analiza odnosi się do korpusów tekstowych złożonych z aktów normatywnych w celu odtworzenia obrazu świata stworzonego przez prawodawcę. Nie ma jednak przeszkód, aby – biorąc za punkt wyjścia przepisy prawne – poszerzyć materiał badawczy o teksty konkretyzujące, opisujące i interpretujące akty prawne, które doprecyzowują zarazem wolę prawodawcy, takie jak orzeczenia sądowe czy teksty z zakresu dogmatyki prawa. Dzięki temu możliwe będzie odtworzenie prawnotekstowego obrazu świata w znacznie pełniejszym zakresie.

Literatura

- Abramowicz M. (1989): *Incipit tekstu w kontekście kulturowym na przykładzie poezji starofrancuskiej*. „Etnolingwistyka” 2, s. 39–48.
- Abramowicz M., Bartmiński J. (1996): *Francuski „people” i polski „lud”*. Dwa pojęcia – dwa paradygmaty językowo-kulturowe. „Etnolingwistyka” 8, s. 41–56.
- Bartmiński J. (2002): *Lubelska etnolingwistyka*. „Analecta” 11/1–2(21–22), s. 29–42.
- Bartmiński J. (2006): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.
- Bartmiński J. (2008): *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?* [W:] „Język a Kultura”. T. 20: *Tom jubileuszowy*. Red. A. Dąbrowska. Wrocław, s. 15–33.
- Bartmiński J. (2009): *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin.

- Bartmiński J. (2010): *Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji*. [W:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?* Red. P. Czaplński, A. Legeżyńska, M. Telicki. Poznań, s. 155–178.
- Bartmiński J. (red.) (1996): *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. T. 1: *Kosmos*. Lublin.
- Bartmiński J. (red.) (2015): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. T. 1–5. Lublin.
- Bartmiński J., Sandomirskaja I., Telija V. (1999): *Ojczyzna w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata*. „Etnolingwistyka” 11, s. 25–49.
- Bielińska-Gardziel I. (2003): *Techniki operowania stereotypem w reklamie*. „Etnolingwistyka” 15, s. 165–186.
- Bielińska-Gardziel I. (2009): *Rodzina i jej profile we współczesnej polszczyźnie*. „Etnolingwistyka” 21, s. 121–138.
- Chauvin T., Stawecki T., Winczorek P. (2021): *Wstęp do prawoznawstwa*. Warszawa.
- Gębka-Wolak M., Moroz A. (2019): *Jednostka tekstu prawnego w ujęciu teoretycznym i praktycznym*. Toruń.
- Gizbert Studnicki T. (1992): *Język prawny a obraz świata*. [W:] *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie. Księga jubileuszowa prof. Marii Boruckiej-Arctowej*. Red. G. Skąpska, J. Czapska, K. Daniel, J. Górski, K. Pałeczki. Kraków, s. 149–161.
- Kielak O. (2020): *Zwierzęta domowe w języku i kulturze. Studium etnolingwistyczne*. Lublin.
- Mikołajczuk A. (1996): *Kognitywny obraz GNIEWU we współczesnej polszczyźnie*. „Etnolingwistyka” 8, s. 131–145.
- Niebrzegowska-Bartmińska S. (2020): *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*. Lublin.
- Nowak P., Olejnik K. (2001): *Współcześni czarnoksiężnicy – magia i rytuał w tekstach politycznych*. „Etnolingwistyka” 13, s. 27–48.
- Nowak-Korcz P. (2013): *Wybrane cechy polskiego i francuskiego języka prawa zobowiązań umownych – charakterystyka cech umów odnoszących się do rzeczy*. „Comparative Linguistics” 14, s. 47–116.
- Piasecka A. (2011): *Kilka uwag o antropocentryzmie i dydaktyzmie jako wykładnikach relacji homo–animal (na podstawie polskich i rosyjskich frazeologizmów z nazwami wybranych zwierząt gospodarskich)*. „Poznańskie Studia Slawistyczne” 21, s. 53–74.
- Pieciul-Kamińska E. (2018): *Nijakość w języku i neutralność w literaturze jako sygnał odmienności kulturowej*. „Etnolingwistyka” 30, s. 113–132.
- Pieprzycza P. (2017): *Le préambule de la constitution comme un exemple d’un texte de droit*. „Comparative Legilinguistics” 30, s. 51–66.
- Pieprzycza P. (2024): *Image jurilinguistique des animaux dans les codes civils français et polonais*. „International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique”, <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11196-024-10140-4.pdf>>, dostęp: 16.06.2024.
- Słownik języka polskiego PWN*, <<https://sjp.pwn.pl/>>, dostęp: 16.06.2024.
- Tokarski R. (1999): *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*. [W:] *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin, s. 65–81.
- Tokarski R. (2016): *Od językowego obrazu świata do obrazów świata w języku*. „Język Polski” XCVI, nr 2, s. 28–37.
- Wróblewski B. (1948): *Język prawny i język prawniczy*. Kraków.

Akty normatywne

- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 17 stycznia 2012 r. w sprawie kwalifikacji rolniczych posiadanych przez osoby wykonujące działalność rolniczą (Dz.U. z 2012 r. poz. 109 ze zm.).
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 423).
- Ustawa z dnia 14 lutego 1991 r. – Prawo o notariacie (t.j. Dz.U. z 2022 poz. 1394 ze zm.).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1580).

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1610 ze zm.).

Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 2809).

Ustawa z dnia 26 kwietnia 2019 r. o zmianie ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2019 r. poz. 1080).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 17).

Ustawa z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 499).

Ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 581).